

سدرگاه های بو شهر

از دوره ایلامی تا پایان
ساسانی

به نام خداوند جان و خرد

نذرگاه‌های بو شهر

از دوره ایلامی تا پایان ساسانی

آیناز عسگری گلوگاهی / عین الله غریبی

سرشناسه	: عسگری گلوگاهی، آیناز، ۱۳۶۷-
عنوان و نام پدیدآور	: بندرگاه‌های بوشهر از دوره ایلامی تا پایان ساسانی / آیناز عسگری گلوگاهی، عین‌الله غریبی؛ ویراستار مریم کاشف‌نیا.
مشخصات نشر	: تهران: آوشت، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری	: ۱۵۲ ص.؛ مصور(بخشی رنگی)، نقشه(رنگی).؛ ۱۲×۲۱ س.م.
شابک	: 978-622-956875-0
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۹۴ - ۱۰۲.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: بندرها -- ایران -- بوشهر (استان) -- تاریخ
موضوع	: Harbors -- Iran -- Bushehr (Province) -- History
موضوع	: بوشهر (استان) -- تاریخ
موضوع	: Bshehr (Iran: Province) -- History
شناسه افزوده	: غریبی، عین‌الله، ۱۳۶۵-
شناسه افزوده	: کاشف‌نیا، مریم، ۱۳۶۳-، ویراستار
رده بندی کنگره	: HE۵۵۹
رده بندی دیویی	: ۳۸۷/۱۰۹۵۵۶۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۳۰۱۷۴۰

بندرگاه‌های بوشهر از دوره ایلامی تا پایان ساسانی

نویسنده: آیناز عسگری گلوگاهی، عین‌الله غریبی

انتشارات: آوشت

طراح جلد: پریسا قهرمانی

سال نشر: اول ۱۳۹۹

تیراژ: ۲۰۰ نسخه

قیمت: ۶۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۶۸۷-۵-۰

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر برای انتشارات آوشت محفوظ است.

نشانی: تهران، میدان بهارستان کوچه نظامیه کوچه سراج الملک بن بست بلور پ ۴

تلفن ۰۲۱-۳۳۹۰۱۱۹۸

فهرست مطالب

- ۹..... مقدمه
- ۱۴..... تحقیقات معاصر
- ۱۷..... فصل اول: موقعیت جغرافیایی خلیج فارس
- ۱۷..... جغرافیای طبیعی خلیج فارس
- ۲۳..... جغرافیای تاریخی خلیج فارس
- ۲۹..... فصل دوم: جغرافیای طبیعی بوشهر
- ۲۹..... حدود و مساحت
- ۳۰..... جزایر و بنادر استان
- ۳۰..... آب و هوا
- ۳۵..... فصل سوم: جایگاه بندرگاه‌های بوشهر در دوره باستان
- ۳۵..... الف) بندر لیان (Lyan)
- ۳۵..... جایگاه بندر لیان در تحولات سیاسی و تجاری ایلام
- ۴۶..... معبد کی‌ری ریشا (الهه بانوی ایلام) در لیان

- ۴۹..... (ب) تائوکه (Taoce)
- ۴۹..... تجارت خلیج فارس در عصر هخامنشی
- ۵۲..... جایگاه بندر تائوکه در عصر هخامنشی
- ۶۰..... (ج) ریواردشیر (ریشهر) (Reishahr)
- ۶۰..... جغرافیای تاریخی ریواردشیر
- ۶۶..... نقش تجاری بندر ریواردشیر
- ۷۱..... ضرابخانه ریواردشیر
- ۷۲..... جایگاه نسطوریان در ریواردشیر
- ۷۷..... فتح ریشهر توسط مسلمانان
- ۸۰..... (خ) بندر سیراف (Siraf)
- ۸۰..... جغرافیای سیراف
- ۸۵..... نام سیراف
- ۸۸..... تجارت سیراف
- ۱۰۴..... افول تجارت سیراف
- ۱۰۷..... (د) بندر توج (Tawaj)
- ۱۰۸..... جغرافیای بندر توج
- ۱۱۲..... صنعت پارچه بافی و دیگر محصولات توج
- ۱۱۵..... طرازکده توج
- ۱۱۵..... فتح توج بدست مسلمانان
- ۱۱۷..... افول بندر توج
- ۱۲۱..... تصاویر

فهرست اعلام	۱۲۹
منابع و مأخذ	۱۳۷
الف) منابع دست اول	۱۳۷
ب) منابع معاصر	۱۴۱
پ) دایرةالمعارف ها	۱۴۸
ج) مقاله ها	۱۴۸
د) منابع لاتین	۱۵۱

فهرست نقشه‌ها

- نقشه شماره (۱-۱) : خلیج فارس ۲۷
- نقشه شماره (۱-۲) : بوشهر ۳۳
- نقشه شماره (۱-۳) : بندرلیان ۴۸
- نقشه شماره (۲-۳) : بندرتائوکه ۵۹
- نقشه شماره (۳-۳) : بندرریواردشیر(ریشهر) ۷۹
- نقشه شماره (۴-۳) : بندرسیراف ۱۰۷
- نقشه شماره (۵-۳) : بندرتوج ۱۱۸

مقدمه

بررسی تحولات سیاسی و اقتصادی و تجاری خلیج فارس و مناطق پیرامون آن از اهمیت بسیاری برخوردار است زیرا این آبراه مهم در مرکز خاورمیانه قرار گرفته که در طی تاریخ کانون حوادث و رویدادهای بشری از دیرباز تا کنون بوده است. سواحل و کرانه‌های شمالی و جنوبی خلیج فارس نیز از مناطق مهم و حادثه‌خیزی بشمار می‌روند که از جنبه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حتی فرهنگی می‌توان آنها را مورد بررسی و مطالعه قرار داد. در این زمینه سواحل استان بوشهر با مرز مشترک نزدیک به ۶۲۰ کیلومتر با خلیج فارس از مناطق مهم جنوبی ایران به حساب می‌آیند که در گذشته نیز مانند امروزه سهم بسزایی در اقتصاد و تجارت ایران ایفا می‌کردند. در این پژوهش بنادر باستانی استان بوشهر و تجارت وابسته به آنان مورد بررسی قرار می‌گیرد. بنادری مانند «لیان» در عصر عیلامی، بندر «تائوکه» در دوره هخامنشی و بنادر «سیراف»، «ریواردشیر (ریشهر)» و «توج» در دوره ساسانی که در دوره‌های ذکر شده جایگاه مهمی داشته‌اند، مورد بررسی قرار داده شده است. در حقیقت باید گفت این تحقیق بیان تاریخچه‌ای از تجارت بندرگاه‌های استان بوشهر می‌باشد.

تا کنون تحقیق جامعی که همه بنادر باستانی بوشهر را یکجا مورد بررسی قرار دهد صورت نگرفته و اکثر منابعی که در این زمینه مطلب نوشته‌اند به یک یا دو و سه بندر اکتفا نموده‌اند. از جمله این منابع می‌توان به این موارد اشاره کرد: کتابی با عنوان «مأموریت در بندر بوشهر» تألیف موریس پزار که نویسنده در این

کتاب به آثار ایلامی پیدا شده در بندر بوشهر می‌پردازد و به عنوان یکی از منابع معتبر در مورد بندر لیان می‌توان مورد استفاده قرار داد. «آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان» اثر احمد اقتداری که چندین جزیره و بندر خلیج فارس را مورد بررسی قرار داده است. کتاب «سیراف» (بندر طاهری) از غلامرضا معصومی و «جغرافیای تاریخی سیراف» اثر محمد حسن سمسار نیز بندر تاریخی و تجاری سیراف را مورد بررسی قرار داده اند و از منابع معتبر در این زمینه می‌باشند. کتب جغرافیایی مانند «ممالک و مسالک» از اصطخری، «صورة الارض» از ابن حوقل، «حدود العالم من المشرق الى المغرب»، «جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی» از لسترنج و «جغرافیای تاریخی فارس» تألیف پاول شوراتس از جمله منابعی هستند که اطلاعات مفیدی در مورد سه بندر ریشهر، سیراف و توج در اختیار خواننده قرار می‌دهند.

این کتاب شامل سه فصل است؛ فصل اول «موقعیت جغرافیایی خلیج فارس»، فصل دوم «جغرافیای طبیعی بوشهر» و فصل سوم که فصل اصلی می‌باشد «جایگاه بندرگاه‌های بوشهر در عصر باستان». فتوح البلدان: احمد بن یحیی بن جابر معروف به بلاذری از برجسته‌ترین تاریخ‌نگاران اسلامی است که در قرن سوم هجری می‌زیست. تاریخ مرگ او ۲۷۹ هجری است و گفته می‌شود که در هنگام مرگ بیش از هشتاد سال داشته است. وی فتوح البلدان را با استفاده از روایان و سفرهای شخصی نگاشته، این کتاب بر حسب بلاد مختلف تنظیم شده و نویسنده تاریخ این بلاد را از نخستین زمان‌های توجه مسلمانان به فتح هریک از آن‌ها آغاز کرده و غالباً تا عصر خویش ادامه داده است. بنابراین یکی از خواص کتاب این است که بلاذری آن را به چندین باب تقسیم کرده و هر باب را به فتح کشوری یا شهری اختصاص داده است. بلاذری به وقایع‌نگاری و ذکر حالات بزرگان که معمول مورخان است اکتفا نکرده بلکه مسائل دیگری در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و اداری جهان اسلام مورد

بحث قرار داده است. همچنین این کتاب یک اثر جغرافیایی مهم نیز بشمار می‌آید. بیشترین اهمیتی که این کتاب برای تحقیق پیش‌رو داشته است، بخشی با عنوان «فتح خوره‌های فارس» می‌باشد که بلاذری در این بخش به فتح مناطق مختلف فارس از جمله بنادر ریشهر، سیراف و توج پرداخته است.

ممالک و مسالک: ابواسحاق ابراهیم بن محمد اصطخری جغرافی‌دان قرن چهارم هجری است که کتاب خود را به زبان عربی نگاشته است. الممالک و المسالک اصطخری را دخویه در سال ۱۸۷۰ م / ۱۲۴۹ هـ. ش به زبان لاتین چاپ و منتشر کرد. در سال ۱۳۴۷ هـ. ش به همت بنگاه ترجمه و نشر، به سعی و تلاش ایرج افشار در ایران به چاپ رسید. وی بعد از ابوزید بلخی (م. ۳۲۲ هجری) از پایه‌گذاران دانش جغرافیا در جهان اسلام است. استفاده از نقشه که نمایانگر اوج کار نقشه‌کشی در قرون نخستین اسلامی است، ارزش کار وی را دوچندان کرده است. اصطخری به مانند بیشتر جغرافی‌دانان اسلامی تنها به توصیف جهان اسلام پرداخته و آن را به بیست اقلیم تقسیم کرده است. وی در تقسیمات جغرافیایی خویش به سرزمین‌های بزرگ و وسیع توجه نموده است و وسیع‌ترین بخش کتاب اصطخری مربوط به سرزمین ایران می‌باشد. وی در وصف هر یک از مناطق دیار پارس اطلاعاتی از حدود و فاصله نواحی آن با ذکر میزان مسافت و آب و هوای این مناطق بدست می‌دهد. اصطخری در اواخر بخش مربوط به دیار پارس به ذکر کالاهای بازرگانی بنادر سیراف و توج می‌پردازد که در این تحقیق به این اطلاعات توجه شده است.

صورة الارض: ابوالقاسم محمد بن حوقل متوفی سال ۳۶۷ هجری بازرگان، سیاح و جغرافی‌دان قرن چهارم هجری است. وی از سال ۳۳۱ تا ۳۵۹ هجری به سیاحت در بلاد اسلامی پرداخت و کتاب صورة الارض که یکی از منابع اساسی و معتبر دانش جغرافیا و تا حدی تاریخ است، را نگاشت. اغلب مورخان و جغرافی‌دانان به عنوان مأخذی مهم بدان نگرسته‌اند و در تحقیقات خود از آن

بهره برده‌اند و به مطالب آن استناد کرده‌اند. ابن حوقل کتاب خود را به ۱۳ فصل تقسیم کرده است که در برخی از فصل‌ها به ذکر مشخصات یک منطقه و در برخی فصل‌ها به دو سه منطقه پرداخته است که در تحقیق حاضر از فصل اول و چهارم این کتاب به عنوان منبعی با ارزش برای مشخصات جغرافیای خلیج فارس و بنادر سیراف، ریشهر و توج استفاده شده است. ابن حوقل نیز مانند اصطخری اما با حجمی کمتر در آخر فصل چهارم کتاب خود مربوط به ایالت فارس به محصولات و کالاهای تجاری برخی شهرها مانند سیراف و توج اشاره کرده که در این تحقیق این اطلاعات را مورد استفاده خود قرار داده‌ایم. چاپ این اثر برای نخستین بار در لیدن هلند و در سال ۱۹۳۸م/ ۱۳۱۷. ش صورت گرفت و در سال ۱۳۴۵. ش جعفر شعاران را به فارسی برگردانده است.

حدود العالم من المشرق الى المغرب: حدود العالم که مجهول المؤلف می‌باشد به زبان فارسی نگاشته شده و در واقع نخستین اثر جغرافیایی به زبان فارسی شناخته شده است. این کتاب جغرافیای عمومی و بویژه جغرافیای سرزمین‌های اسلامی است. نویسنده در سال ۳۷۲ هجری نوشتن این کتاب را آغاز کرده است و در آن به بیان ویژگی‌ها و صفات زمین و شکل آن و نیز مساحت قسمت‌های مختلف اشاره می‌کند. مؤلف این کتاب در بخش مربوط به دریاها و خلیج‌ها به ذکر جزئیات چند دریا و خلیج از جمله خلیج پارس می‌پردازد که از این بخش برای فصل اول تحقیق حاضر استفاده شده، اما مهمترین استفاده‌ای که از این منبع مهم شده مربوط به بخشی با عنوان «سخن اندر ناحیت پارس و شهرهای وی» می‌باشد که نویسنده در این بخش به ذکر شهرها و رودهای مختلف فارس و مسافت بین این شهرها و شرایط اقلیمی این مناطق می‌پردازد.

این اثر در سال ۱۹۳۰م/ ۱۳۰۹. ش برای نخستین بار به کوشش بازتولد در

آکادمی علوم شوروی به چاپ رسید که مینورسکی تعلیقات آن را نگاشته است. در سال ۱۳۱۲ ه. ش سید جلال‌الدین تهرانی به چاپ اثر مذکور در چاپخانه مجلس شورا همت گماشت و در سال ۱۳۶۲ ه. ش این اثر بوسیله منوچهر ستوده تصحیح و توسط انتشارات کتابخانه طهوری تهران به چاپ رسید.

احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم: این اثر یکی از منابع برجسته و ارزشمند از قرن چهارم هجری است و تألیف آن سال ۳۷۵ هجری می‌باشد. نویسنده آن ابو عبد الله محمد مقدسی بوده که در سال ۳۳۵ هجری متولد و وفات او نیز بعد از سال ۳۸۱ هجری بوده است. اساس کار وی در این کتاب به روش عینی، تجربی و مشاهده است و علاوه بر توضیح و تبیین وضع جغرافیای کشورهای، وضع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ملل مختلف را مورد بررسی قرار داده است. برخی پژوهندگان همچون لسترنج احسن‌التقاسیم را اصیل‌ترین کتاب جغرافیایی به زبان عربی دانسته‌اند. مقدسی هدف خود از این تألیف، شناخت سرزمین‌های مسلمانان در تمام زمینه‌ها و نشان دادن سودمندی دانش جغرافیا عنوان کرده است. مقدسی در این کتاب علاوه بر ذکر مشخصات جغرافیایی سه بندر ریشهر، توج که در این کتاب به عنوان توز هم آمده و سیراف، از اوضاع اقتصادی و مهمترین کالاهای تجاری این بنادر سخن گفته که در تحقیق حاضر از آن استفاده شده است.

سلسله‌التواریخ: نام حقیقی این کتاب «اخبار الصین والهند» بوده که توسط ابوزید حسن سیرافی گردآوری شده و بعدها بنام «سلسله‌التواریخ» نام گرفت. کتاب اخبار الصین والهند که شامل مجموعه‌ای از گزارش‌های بازرگانان راه دریایی از سیراف به خانقوا (بندر کانتون) و رسوم هندیها و چینی‌ها می‌باشد، به بازرگانی بنام سلیمان تاجر سیرافی نسبت داده شده است. شصت و پنج سال بعد از سلیمان یک تاجر دیگر سیرافی بنام ابوزید حسن سیرافی، سفرنامه سلیمان را خواند و اطلاعات فراوان و گرانبهایی بخصوص در پیرامون چین بدان

افزوده است. مسعودی نیز که معاصر ابوزید بوده تقریرات او و سلیمان تاجر را تأیید کرده است. در سال ۱۹۲۲ م گابریل فراند فرانسوی این کتاب را از روی متن ناقص عربی موجود در کتابخانه پاریس به فرانسوی ترجمه کرده اما در سالهای اخیر کتاب‌شناس معروف ترک، سزگین ضمن تحقیقات خود نسخه کامل‌تری از این کتاب را پیدا کرد و جزمتون کمیاب عربی به چاپ رسانید. مترجم کتاب حسین قره‌چانلو، کتاب را بر اساس نسخه پیدا شده توسط سزگین ترجمه کرده و افزوده‌های فراند را بصورت پاورقی آورده است. آنچه از این منبع گرانها در تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته بخصوص شامل دو بخش می‌شود: ۱- اطلاعاتی در مورد راه دریایی و بازرگانی سیراف به دیگر نقاط بویژه هند و چین ۲- اطلاعاتی درباره تجارت مستقیم و غیرمستقیم سیراف با دیگر نقاط.

تحقیقات معاصر

مأموریت در بندر بوشهر: کتاب «مأموریت در بندر بوشهر» تألیف موریس پزار فرانسوی یکی از معدود کتبی است که مستقلاً و با ساختاری منظم به آثار ایلامی پیدا شده در جنوب شبه جزیره بوشهر می‌پردازد. اصل این کتاب شامل دو بخش یکی مربوط به اسناد باستانی و دیگری مربوط به کتیبه‌های باستانی است. این کتاب حداقل از دو جهت حائز اهمیت است؛ یکی از جهت این که نویسنده خود شخصاً سرپرستی گروهی را بر عهده داشته که در سال ۱۹۱۳ م/ ۱۳۳۲ ه.ش جنوب بندر بوشهر را مورد کاوش قرار داده است و کتاب پزار، گزارش حفاری‌ها و مطالعات باستان‌شناسی این گروه فرانسوی می‌باشد، از طرف دیگر به کارگیری تصاویری از اشیاء باستانی و کتیبه‌های شاهان ایلامی پیدا شده در بوشهر بر ارزش این کتاب افزوده است. در این تحقیق به بخش‌های مربوط به اسناد باستانی برای مشخص کردن ارتباط تجاری بندر لیان با دیگر مراکز تجاری آن عصر و از بخش اسناد کتیبه‌ای این کتاب برای مشخص کردن توجه شاهان

ایلامی به این بندر، توجه شده است. همچنین تصاویر این کتاب نیز در تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته است.

جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی: کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی نام اثری از گای لسترنج ایران‌شناس بریتانیایی است. لسترنج در سال ۱۸۵۴م/ ۱۲۳۳ه.ش به دنیا آمد و در سال ۱۹۳۳م/ ۱۳۱۲ه.ش از دنیا رفت. لسترنج در کتاب خود به جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، بین‌النهرین، ایران، آسیای مرکزی از فتوحات تا ایام تیمور پرداخته است. لسترنج در فصل‌های ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰ به ذکر جغرافیای شهرهای فارس پرداخته است که مانند اکثر کتب جغرافیایی در این زمینه به سه بندر توج، سیراف و ریشهر نیز اشاره کرده است. لسترنج در اواخر فصل بیستم به تجارت شهرهای فارس پرداخته که ما در این تحقیق از اطلاعات جغرافیایی و تجارت مربوط به دو بندر سیراف و توج استفاده نموده‌ایم.

آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان: کتاب آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس و دریای عمان تألیف احمد اقتداری یکی از کتاب‌های ارزشمند در حوزه سرگذشت بنادر و جزایر دو طرف خلیج فارس می‌باشد که همه آثار شهرهای باستانی سواحل و جزایر خلیج فارس را چه این سو و چه آن سوی آب شامل می‌شود. این کتاب شامل ۲۱ فصل می‌باشد که ما در تحقیق خود از فصل چهارم با عنوان «آثار شهرتوز و دشتستان»، فصل پنجم «آثار شهر ریشهر» و فصل هشتم «آثار شهر سیراف» استفاده نموده‌ایم. اقتداری در این فصول بیشتر به مسائل جغرافیایی و آثار پیدا شده در این سه بندر پرداخته است که ما به این اطلاعات توجه نمودیم.

سرگذشت کشتیرانی ایرانیان: از منابع معتبر در زمینه دریانوردی و کشتیرانی، تجارت دریای پارس و دریای سرخ و اقیانوس هند، علوم جغرافیایی و تاریخی و باستان‌شناسی و همچنین در مورد کشتی‌سازی، کتاب «سرگذشت کشتی‌رانی

ایرانیان» تألیف هادی حسن از استادان برجسته ایران شناسی است و کتاب او در حقیقت خدمتی مهم در تحقیقات معاصر در خصوص ایران باستان می‌باشد. هادی حسن در اثر خود به پیشینه دریانوردی ایرانیان در عصر باستان پرداخته است و توضیحات او در مورد دریانوردی ایرانیان تا پایان قرن شانزدهم میلادی ادامه پیدا می‌کند. از این کتاب بخش‌های مربوط به «کشتیرانی هخامنشیان» و «کشتیرانی ساسانیان» در راستای انجام پژوهش، مورد توجه قرار گرفته است.